

THEODOR ADORNO

ΣΥΝΟΨΗ

ΤΗΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

Πρόλογος, μετάφραση
Λευτέρης Αναγνώστου

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Δίγλωσση
έκδοση

ΣΥΝΟΨΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Υπεύθυνος: Λευτέρης Αναγνώστου

THEODOR W. ADORNO

Σύνοψη της πολιτιστικής βιομηχανίας

Résumé über Kulturindustrie

ΔΙΓΛΩΣΣΗ ΕΚΔΟΣΗ

Πρόλογος, μετάφραση
ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Résumé über Kulturindustrie. Vortrag gehalten im Rahmen der Internationalen Rundfunkuniversität des Hessischen Rundfunk, 28. März und 4. April 1963.

Σύνοψη της πολιτιστικής βιομηχανίας. Διάλεξη που δόθηκε στο πλαίσιο του Διεθνούς Ραδιοφωνικού Πανεπιστημίου της Ραδιοφωνίας της Έσσης, 28 Μαρτίου και 4 Απριλίου 1963.

Περιλαμβάνεται στο Th. W. Adorno, *Ohne Leitbild. Parva Aesthetica*

© Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1967

© για την ελληνική μετάφραση και τον πρόλογο,

Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Η μετάφραση έγινε από τη γερμανική γλώσσα.

Πρώτη έκδοση: Φεβρουάριος 1989

Δεύτερη έκδοση: Απρίλιος 2000

ISBN 960-221-003-6

Διόρθωση, στοιχειοθεσία, σελιδοποίηση: Αγγέλα Ζαχαριάδου

Φιλμ, μοντάζ: Παναγιώτης Κοντομηνάς

Εκτύπωση: Χ. Ζαχαρόπουλος - Δ. Σιταράς - Σ. Ζαχαροπούλου Ο.Ε.

Βιβλιοδεσία: Κ. Δελής

e-mail: alexcom@otenet.gr

Κεντρική διάθεση: Σόλωνος 133, 106 77 Αθήνα, τηλ. 3806305, 3821813, fax 3838173

Βιβλιοπωλείο στη Στοά του Βιβλίου: Πεσμαζόγλου 5 / Σταδίου 44, 105 64 Αθήνα, τηλ. 3311719

σεις, διότι δεν ήθελε να αλλοιώσει τον *χρονικό πυρήνα* των σκέψεών του σε κάθε ιστορική στιγμή. Το έργο του είναι ένα σώμα μαρτυριών.

Στην εποχή της οικουμενικής ημιμόρφωσης, όπου κάθε λίγο ως πολύ ενδιαφερόμενος κάτι έχει ακούσει για τον Adorno ή ακόμη και για την πολιτιστική βιομηχανία, στην οποία αναφέρεται η παρούσα έκδοση, ήλθε το πλήρωμα του χρόνου για μια συστηματική ενασχόληση με την κριτική σκέψη του φιλοσόφου της Φραγκφούρτης.

Όσα από τα έργα του Adorno έχουν κυκλοφορήσει στην Ελλάδα σε μορφή βιβλίου, καθώς επίσης και πολλά μικροκείμενα ή ακόμη και παραθέματα σε σχόλια περιοδικών ή εφημερίδων, πάσχουν από κάθε λογής μεταφραστικές ανεπάρκειες. Οι χονδροειδείς παρανοήσεις και η παραχάραξη του ύφους σε αυτές τις παραφράσεις, που μάλιστα δεν επιχειρούνται από το πρωτότυπο, αλλά από κάποιες αγγλικές ή γαλλικές εκδόσεις, μπορούν άφοβα να χρεωθούν στον λογαριασμό της ημιμόρφωσης που, μαζί με την πολιτιστική βιομηχανία, ο Adorno είχε πάντοτε στο κριτικό στόχαστρό του.

Ό,τι στο έργο του εμφανίζεται σαν στρουφνό, δυσνόητο και ασυνήθιστο, η νοηματική και αισθητική αποφυγή του τετριμμένου και γνώριμου, η

Πρόλογος

Η πρόθεση να παρουσιασθεί στο ενδιαφερόμενο ελληνικό κοινό ένα χαρακτηριστικό κείμενο του Th. W. Adorno, έστω ένα μικρό δείγμα γραφής στο πρωτότυπο και σε μετάφραση, δεν θα μπορούσε να δικαιολογηθεί επαρκώς, αν η «Αλεξάνδρεια» δεν είχε ήδη σχεδιάσει την έκδοση και άλλων δοκιμίων αλλά και ολοκληρωμένων έργων του κριτικού φιλοσόφου. Μολονότι ο ίδιος, πιστός κατ' αυτά στη νιτσεική παράδοση, αρνείται τη δυνατότητα δόμησης οικουμενικών φιλοσοφικών συστημάτων, ακόμη και το πιο απομακρυσμένο σημείωμά του δεν βρίσκει την πραγματική του θέση και το πλήρες νόημά του παρά μόνον ως μέρος ενός ευρύτερου όλου, δυνητικά του συνολικού του έργου. Παρά ταύτα, τόσο στις ανατυπώσεις των βιβλίων του όσο και στα Άπαντά του, ποτέ δεν επεξεργάστηκε βελτιωμένες ή αναθεωρημένες εκδό-

αρμοστή ενότητα σκέψης και γλώσσας, δεν είναι ματαιόδοξη εκζήτηση, αλλά συνεπής εκπλήρωση της εσώτερης φιλοσοφικής του πρόθεσης. Η διαλεκτική κριτική της κατεστημένης κοινωνίας και της κυρίαρχης ιδεολογίας δεν απομονώνει αυτό που η τελευταία αποκαλεί περιεχόμενο από την εκάστοτε μορφή του, διότι το ψεύδος έγκειται τόσο στο τι όσο και στο πώς. Η κριτική τηρεί από τη μεριά της, τόσο στην έκφραση όσο και στις αποφάνσεις της, αυτή την αντιιδεολογική υπόσχεση που ρητά ή υπόρρητα εμπεριέχεται στη στάση της. «Όταν η δημοσιότητα έχει περιέλθει σε μια κατάσταση, στην οποία αναπόδραστα η σκέψη γίνεται εμπόρευμα και η γλώσσα εξύμνησή του, τότε η προσπάθεια εξιχνίασης αυτής της διαστροφής πρέπει να αρνηθεί την υπακοή στις ισχύουσες γλωσσικές και νοητικές απαιτήσεις, προτού τη ματαιώσουν εντελώς οι κοσμοϊστορικές συνέπειες της τελευταίας», έγραφαν ήδη το 1944 ο Adorno και ο Horkheimer στην εισαγωγή τους στη *Διαλεκτική του διαφωτισμού*.

Η παρούσα μετάφραση δεν διεκδικεί την τελειότητα και το αλάθητο αλλά, παρατιθέμενη στο πρωτότυπο, αποτελεί μια προσπάθεια προσέγγισης του μοναδικού και δυσαπλόδοτου λόγου του Adorno, το ταπεινό γύμνασμα ενός μελετητή

του, ο οποίος τουλάχιστον δεν υποκύπτει στον πειρασμό μιας απερίσκεπτης μεταγλώττισης σε αυτό που λέγεται στρωτή γλώσσα.

Η δημοσίευση μιας *σύνοψης* από τον ίδιο τον Adorno είναι κάτι ασυνήθιστο. Σε περιληπτικές παρουσιάσεις εργασιών του είχε προβεί μερικές φορές, κυρίως όταν προλόγιζε συζητήσεις πάνω σε δικές του θέσεις. Δεν παρέλειπε μάλιστα να τονίζει την αδυνατότητα σύνοψης υπεύθυνα διατυπωμένων πραγμάτων. «Ό,τι γράφω, εναντιώνεται άμεσα στην συνοψισιμότητα», είχε πει σε μια ραδιοφωνική συζήτηση. Ένα κείμενο, όταν μπορεί να δοθεί περιληπτικά, δεν είναι απαραίτητο· τη θέση του πρέπει να πάρει η περίληψη. Η *Σύνοψη της πολιτιστικής βιομηχανίας* είναι μια πυκνή ανακεφαλαίωση σχετικών μελετών, αλλά και σκέψεων διάσπαρτων στο σύνολο του έργου του. Η πρώτη ολοκληρωμένη φιλοσοφική πραγματεία χρονολογείται από την περίοδο του πολέμου (1944) και αποτελεί ένα κεφάλαιο της *Διαλεκτικής του διαφωτισμού* (1947) με τίτλο «Πολιτιστική βιομηχανία. Ο διαφωτισμός ως εξαπάτηση των μαζών». Σ' αυτή καταγράφονται οι εμπειρίες από τις προηγμένες εκφάνσεις των φαινομένων που απάρτιζαν την πολιτιστική βιομηχανία, του κινηματογράφου,

10

Résumé über Kulturindustrie

Das Wort Kulturindustrie dürfte zum ersten Mal in dem Buch *Dialektik der Aufklärung* verwendet worden sein, das Horkheimer und ich 1947 in Amsterdam veröffentlichten. In unseren Entwürfen war von Massenkultur die Rede. Wir ersetzten den Ausdruck durch «Kulturindustrie», um von vornherein die Deutung auszuschalten, die den Anwälten der Sache genehm ist: daß es sich um etwas wie spontan aus den Massen selbst aufsteigende Kultur handele, um die gegenwärtige Gestalt von Volkskunst. Von einer solchen unterscheidet Kulturindustrie sich aufs äußerste. Sie fügt Altgewohntes zu einer neuen Qualität zusammen. In all ihren Sparten werden Produkte mehr oder minder

12

της μαζικής μουσικής, των περιοδικών ποικίλης ύλης, της εμπορικής λογοτεχνίας κ.λπ. Ο μουσικολόγος και συνθέτης Adorno είχε αναλάβει από το 1938 ως το 1941 τη διεύθυνση του μουσικού μέρους του Princeton Radio Research Project. Σε αυτή την έρευνα αναφέρεται η μελέτη του «Ο φετιχιστικός χαρακτήρας στη μουσική και η υποπλάσια της ακρόασης» (1938). Ακολούθησαν μελέτες πάνω στην τηλεόραση, που ο Adorno έκανε στην Αμερική ως επιστημονικός διευθυντής της Hacker Foundation (1953), καθώς και εργασίες για τη τζαζ. Παρατηρήσεις και σκέψεις πάνω σε όψεις της πολιτιστικής βιομηχανίας βρίσκουμε άφθονες στο ογκώδες μουσικολογικό έργο του, που καταλαμβάνει 8 από τους 22 τόμους των Απάντων του.

Η επικαιρότητα του δοκιμίου αυτού είναι σήμερα αυτονόητη. Ο σαρωτικός ολοκληρωτισμός της πολιτιστικής βιομηχανίας έμελλε να επιβιβαιώσει στο έπακρο τις πρώιμες ανησυχίες του κριτικού της, ίσως μάλιστα οδυνηρότερα απ' ότι άφηναν να εννοηθεί οι προειδοποιήσεις του.

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ

11

Σύνοψη της πολιτιστικής βιομηχανίας

Ο όρος πολιτιστική βιομηχανία πρέπει να έχει χρησιμοποιηθεί για πρώτη φορά στο βιβλίο *Διαλεκτική του διαφωτισμού*, που ο Horkheimer και εγώ δημοσιεύσαμε το 1947 στο Άμστερνταμ¹. Στα προσχέδιά μας ο λόγος ήταν περί μαζικής κουλτούρας. Αντικαταστήσαμε την έκφραση με τον όρο «πολιτιστική βιομηχανία», για ν' αποκλείσουμε εξ αρχής την ερμηνεία που είναι αρεστή στους συνήγορους της υπόθεσης: πως τάχα πρόκειται για ένα είδος κουλτούρας που αναδύεται αυθόρμητα μέσα από τις ίδιες τις μάζες, για τη σημερινή μορφή της λαϊκής τέχνης. Από μια τέτοια διαφέρει η πολιτιστική βιομηχανία στο έπακρο. Συναρμολογεί παλαιά γνώριμα στοιχεία σε μια νέα ποιότητα. Σε όλους τους κλάδους της κατασκευάζονται με λίγο ως πολύ σχεδιασμένο τρό-

13

planvoll hergestellt, die auf den Konsum durch Massen zugeschnitten sind und in weitem Maß diesen Konsum von sich aus bestimmten. Die einzelnen Sparten gleichen der Struktur nach einander oder passen wenigstens ineinander. Sie ordnen sich fast lückenlos zum System. Das gestatten ihnen ebenso die heutigen Mittel der Technik wie die Konzentration von Wirtschaft und Verwaltung. Kulturindustrie ist willentliche Integration ihrer Abnehmer von oben. Sie zwingt auch die jahrtausendlang getrennten Bereiche hoher und niederer Kunst zusammen. Zu ihrer beider Schaden. Die hohe wird durch die Spekulation auf den Effekt um ihren Ernst gebracht; die niedrige durch ihre zivilisatorische Bändigung um das ungebärdig Widerstehende, das ihr innewohnte, solange die gesellschaftliche Kontrolle nicht total war. Während die Kulturindustrie dabei unleugbar auf den Bewußtseins- und Unbewußtseinsstand der Millionen spekuliert, denen sie sich zuwendet, sind die Massen nicht das Primäre sondern ein Sekundäres, Einkalkuliertes; Anhängsel der Maschinerie. Der Kunde ist nicht, wie die Kulturindustrie glauben

14

machen möchte, König, nicht ihr Subjekt, sondern ihr Objekt. Das Wort Massenmedien, das für die Kulturindustrie sich eingeschliffen hat, verschiebt bereits den Akzent ins Harmlose. Weder geht es um die Massen an erster Stelle, noch um die Techniken der Kommunikation als solche, sondern um den Geist, der ihnen eingeblasen wird, die Stimme ihres Herrn. Kulturindustrie mißbraucht die Rücksicht auf die Massen dazu, ihre als gegeben und unabänderlich vorausgesetzte Mentalität zu verdoppeln, zu befestigen, zu verstärken. Durchweg ist ausgeschlossen, wodurch diese Mentalität verändert werden könnte. Die Massen sind nicht das Maß sondern die Ideologie der Kulturindustrie, so wenig diese auch existieren könnte, wofern sie nicht den Massen sich anpaßte.

Die Kulturwaren der Industrie richten sich, wie Brecht und Suhrkamp schon vor dreißig Jahren aussprachen, nach dem Prinzip ihrer Verwertung, nicht nach dem eigenen Gehalt und seiner stimmigen Gestaltung. Die gesamte Praxis der Kulturindustrie überträgt das Profitmotiv blank auf die geistigen Gebilde. Seitdem

πο προϊόντα, κομμένα και ραμμένα για να καταναλωθούν από μάζες, τα οποία από τη μεριά τους καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό αυτή την κατανάλωση. Οι επιμέρους κλάδοι της μοιάζουν μεταξύ τους ως προς τη δομή ή τουλάχιστον ταιριάζουν ο ένας στον άλλον. Διατάσσονται σχεδόν άρρηκτα σε ένα σύστημα. Τους το επιτρέπουν τόσο τα σημερινά τεχνικά μέσα όσο και η συγκεντρωτικότητα οικονομίας και διοίκησης. Η πολιτιστική βιομηχανία είναι ηθελημένη ενσωμάτωση των πελατών της από πάνω. Συγκολλάει επίσης τις επί χιλιετίες χωριστές σφαίρες της υψηλής και της χαμηλής τέχνης. Προς ζημία και των δύο. Από την υψηλή υφαρπάζεται η σοβαρότητά της, με την υπολογισμένη επιδίωξη εντυπώσεων· από τη χαμηλή, με τον εκπολιτιστικό της δαμασμό, το ατίθασα αντιστασιακό που ενυπήρχε σ' αυτή, όσο ο κοινωνικός έλεγχος δεν ήταν ακόμη ολοκληρωτικός. Ενώ εδώ η πολιτιστική βιομηχανία βασίζει αδιάφυστα τους υπολογισμούς της στη στάθμη συνείδησης και ασυνείδητου των εκατομμυρίων, στα οποία απευθύνεται, οι μάζες δεν είναι το πρωτογενές, αλλά κάτι δευτερογενές, συνυπολογιζόμενο: εξάρτημα του μηχανισμού. Ο πελάτης δεν είναι, όπως θέλει να κάνει πιστευτό η πολιτι-

15

στική βιομηχανία, βασιλιάς², υποκείμενό της, αλλά το αντικείμενό της. Η έκφραση μαζικά μέσα, που καθιερώθηκε για την πολιτιστική βιομηχανία, μετατοπίζει κιόλας τον τόνο προς το ακίνδυνο. Ούτε πρόκειται κατά κύριο λόγο για τις μάζες, ούτε για τις τεχνικές επικοινωνίας σαν τέτοιες, αλλά για το πνεύμα που εμφανίζεται σε αυτές, τη φωνή του κυρίου τους. Η πολιτιστική βιομηχανία κάνει κατάχρηση των μαζών παίρνοντάς τες υπόψη, ώστε να αναδιπλασιάσει, να στερεώσει και να ενισχύσει τη νοοτροπία τους, που την προϋποθέτει ως δεδομένη και αμετάβλητη. Αποκλείεται ολωσδιόλου ό,τι θα μπορούσε να αλλάξει αυτή τη νοοτροπία. Οι μάζες δεν είναι ο γνώμων αλλά η ιδεολογία της πολιτιστικής βιομηχανίας, όσο κι αν αυτή δεν θα μπορούσε να υπάρξει, αν δεν προσαρμοζόταν στις μάζες.

Τα πολιτιστικά εμπορεύματα της βιομηχανίας ρυθμίζονται, όπως το εξέφρασαν ήδη πριν από τριάντα χρόνια ο Brecht και ο Suhrkamp, σύμφωνα με την αρχή της αξιοποίησής τους, όχι σύμφωνα με το περιεχόμενό τους και την αρμοστή διαμόρφωσή του. Ολόκληρη η πρακτική της πολιτιστικής βιομηχανίας μεταφέρει το κερδοσκοπικό κίνητρο αυτούσιο στα πνευματικά μορφώματα.

diese als Waren auf dem Markt ihren Urhebern das Leben erwerben, hatten sie schon etwas davon. Aber sie erstrebten den Profit nur mittelbar, durch ihr autonomes Wesen hindurch. Neu an der Kulturindustrie ist der unmittelbare und unverhüllte Primat der ihrerseits in ihren typischsten Produkten genau durchgerechneten Wirkung. Die Autonomie der Kunstwerke, die freilich kaum je ganz rein herrschte und stets von Wirkungszusammenhängen durchsetzt war, wird von der Kulturindustrie tendenziell beseitigt, mit oder ohne den bewußten Willen der Verfügenden. Diese sind sowohl Vollzugsorgane wie Machthaber. Ökonomisch sind oder waren sie auf der Suche nach neuen Verwertungsmöglichkeiten des Kapitals in den wirtschaftlich entwickeltesten Ländern. Die alten werden immer prekärer durch den gleichen Konzentrationsprozeß, der seinerseits die Kulturindustrie als allgegenwärtige Einrichtung allein ermöglicht. Kultur, die dem eigenen Sinn nach nicht bloß den Menschen zu Willen war, sondern immer auch Einspruch erhob gegen die verhärteten Verhältnisse, unter denen sie le-

18

ben, und die Menschen dadurch ehrte, wird, indem sie ihnen gänzlich sich angleicht, in die verhärteten Verhältnisse eingegliedert und entwürdigt die Menschen noch einmal. Geistige Gebilde kulturindustriellen Stils sind nicht länger *auch* Waren, sondern sind es durch und durch. Diese quantitative Verschiebung ist so groß, daß sie ganz neue Phänomene zeitigt. Schließlich braucht die Kulturindustrie gar nicht mehr überall die Profitinteressen direkt zu verfolgen, von denen sie ausging. Sie haben in ihrer Ideologie sich vergegenständlicht, zuweilen sich unabhängig gemacht vom Zwang, die Kulturwaren zu verkaufen, die ohnehin geschluckt werden müssen. Kulturindustrie geht über in public relations, die Herstellung eines good will schlechthin, ohne Rücksicht auf besondere Firmen oder Verkaufsobjekte. An den Mann gebracht wird allgemeines unkritisches Einverständnis, Reklame gemacht für die Welt, so wie ein jedes kulturindustrielles Produkt seine eigene Reklame ist.

20

Αφότου αυτά, ως εμπορεύματα στην αγορά, άρχισαν να εξασφαλίζουν στους πνευματικούς ιδιοκτήτες τους τη ζωή, τα χαρακτηρίζει κιόλας κάτι τέτοιο. Όμως επεδίωκαν το κέρδος μόνο έμμεσα, διαμέσου του αυτόνομου είναι τους. Το καινούργιο στην πολιτιστική βιομηχανία είναι η άμεση και ασυγκάλυπτη πρωτοκαθεδρία της ακριβώς υπολογιζόμενης επιτυχίας στα πιο χαρακτηριστικά προϊόντα της. Η αυτονομία των έργων τέχνης, που φυσικά είναι ζήτημα αν ποτέ κυριάρχησε σε εντελώς καθαρή μορφή και πάντοτε ήταν ανάμικτη με υπολογισμούς απήχησης, τείνει να παραμεριστεί από την πολιτιστική βιομηχανία, με ή χωρίς τη συνειδητή θέληση των ιθυνόντων. Αυτοί είναι τόσο τα εκτελεστικά όργανα όσο και οι εξουσιαστές. Οικονομικά βρίσκονται ή βρίσκονταν σε αναζήτηση νέων δυνατοτήτων αξιοποίησης του κεφαλαίου στις οικονομικά πιο ανεπτυγμένες χώρες. Οι παλιές γίνονται ολοένα επισφαλέστερες εξαιτίας της ίδιας συγκεντρωτικής πορείας, η οποία και μόνο δυνατοποιεί από τη μεριά της την πολιτιστική βιομηχανία ως απανταχού παρόντα θεσμό. Ο πολιτισμός, που σύμφωνα με το εγγενές νόημά του δεν ήταν απλώς στη διάθεση των ανθρώπων, αλλά πάντοτε αντέτασσε

19

και ένσταση έναντίον των πωρωμένων συνθηκών, κάτω από τις οποίες ζουν, και με αυτόν τον τρόπο τους τιμούσε, ενσωματώνεται στις πωρωμένες συνθήκες εξομοιώνοντάς τους εντελώς με αυτές και ατιμάζει τους ανθρώπους ακόμη μια φορά. Τα πνευματικά μορφώματα τύπου πολιτιστικής βιομηχανίας δεν είναι πια και εμπορεύματα, αλλά εντελώς και μόνο τέτοια. Αυτή η ποσοτική μετατόπιση είναι τόσο μεγάλη, ώστε γεννάει νέα φαινόμενα. Τελικά η πολιτιστική βιομηχανία δεν χρειάζεται πια να επιδιώκει παντού το άμεσο οικονομικό όφελος, προς το οποίο είχε αποβλέψει. Τα κερδοσκοπικά συμφέροντα αντικειμενοποιήθηκαν στην ιδεολογία της, πού και πού ανεξαρτητοποιήθηκαν από την ανάγκη να πουληθούν τα πολιτιστικά εμπορεύματα, που έτσι κι αλλιώς πρέπει να καταπίνονται. Η πολιτιστική βιομηχανία μετατρέπεται σε δημόσιες σχέσεις (public relations) για να φτιάχνει την καλή φήμη (good will) γενικά, χωρίς τη φροντίδα σύνδεσης με ιδιαίτερες εταιρίες ή ορισμένα είδη πώλησης. Αυτό που πουλιέται είναι γενική άκριτη συναίνεση και γίνεται διαφήμιση του κόσμου, ακριβώς όπως κάθε προϊόν της πολιτιστικής βιομηχανίας είναι η διαφήμιση του εαυτού του.

21

Dabei jedoch werden die Züge festgehalten, die der Verwandlung von Literatur in Ware ursprünglich einmal zukamen. Wenn irgend etwas in der Welt, dann hat die Kulturindustrie ihre Ontologie, ein Gerüst starr konservierter Grundkategorien, die etwa am kommerziellen Roman des England vom Ende des siebzehnten und Anfang des achtzehnten Jahrhunderts sich ablesen lassen. Was an der Kulturindustrie als Fortschritt auftritt, das unablässig Neue, das sie offeriert, bleibt die Umkleidung eines Immergleichen; überall verhüllt die Abwechslung ein Skelett, an dem so wenig sich änderte wie am Profitmotiv selber, seit es über Kultur die Vorherrschaft gewann.

Der Ausdruck Industrie ist dabei nicht wörtlich zu nehmen. Er bezieht sich auf die Standardisierung der Sache selbst –etwa die jedem Kinobesucher geläufige der Western– und auf die Rationalisierung der Verbreitungstechniken, nicht aber streng auf den Produktionsvorgang. Während dieser in dem zentralen Sektor der Kulturindustrie, dem Film, technischen Verfahrensweisen durch weitgetriebene Arbeitstei-

22

lung, Einbeziehung von Maschinen, Trennung der Arbeitenden von den Produktionsmitteln sich anähnelt –diese Trennung spricht im ewigen Konflikt zwischen den in der Kulturindustrie tätigen Künstlern und den Verfügungsgewaltigen sich aus–, werden individuelle Produktionsformen gleichwohl beibehalten. Jedes Produkt gibt sich als individuell; die Individualität selber taugt zur Verstärkung der Ideologie, indem der Anschein erweckt wird, das ganz Verdinglichte und Vermittelte sei eine Zufluchtsstätte von Unmittelbarkeit und Leben. Kulturindustrie besteht nach wie vor in den «Diensten» der dritten Personen, und behält ihre Affinität zu dem veraltenden Zirkulationsprozeß des Kapitals, zum Handel, von dem sie herkam. Ihre Ideologie bedient sich vor allem des von der individualistischen Kunst und ihrer kommerziellen Exploitation erborgten Starsystems. Je entmenslichter ihr Betrieb und ihr Gehalt, um so emsiger und erfolgreicher propagiert sie angeblich große Persönlichkeiten und operiert mit Herztönen. Industriell ist sie mehr im Sinn der soziologisch vielfach beobachteten

24

Όμως διατηρούνται τα χαρακτηριστικά που κάποτε σημάδευαν τη μεταμόρφωση της λογοτεχνίας σε εμπόρευμα. Αν κάτι στον κόσμο έχει την οντολογία του, αυτό είναι η πολιτιστική βιομηχανία: ένας σκελετός πάγια συντηρούμενων βασικών κατηγοριών, που μπορούμε να τις εντοπίσουμε στο εμπορικό μυθιστόρημα της Αγγλίας στα τέλη του δέκατου έβδομου και στις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα. Ότι στην πολιτιστική βιομηχανία εμφανίζεται ως πρόοδος, το αδιάκοπα νέο που αυτή προσφέρει, παραμένει η περιβολή του παντοτινά απαράλλακτου· οι εναλλαγές συγκαλύπτουν παντού έναν σκελετό, που άλλαξε τόσο λίγο όσο και το ίδιο το κερδοσκοπικό κίνητρο, αφότου επέβαλε την επικυριαρχία του πάνω στον πολιτισμό.

Η έκφραση βιομηχανία δεν πρέπει εδώ να παύεται κατά λέξη. Αναφέρεται στην τυποποίηση των ίδιων των πραγμάτων –γνώριμη λόγου χάριν στους φίλους των γουέστερν– και στον εξορθολογισμό των τεχνικών διάδοσης, όχι όμως αυστηρά στη διαδικασία παραγωγής. Ενώ η τελευταία, στον κεντρικό τομέα της πολιτιστικής βιομηχανίας, τον κινηματογράφο, εξομοιώνεται με τις τεχνικές μεθόδους της εν γένει βιομηχανίας

23

μέσω του προχωρημένου καταμερισμού εργασίας, της χρησιμοποίησης μηχανών, του αποχωρισμού των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής –αυτός ο αποχωρισμός εκφράζεται στην αιώνια σύγκρουση μεταξύ των καλλιτεχνών που εργάζονται στην πολιτιστική βιομηχανία και των κρατικών ιθυνόντων–, διατηρούνται εντούτοις και ατομικοί τρόποι παραγωγής. Κάθε προϊόν εμφανίζεται ως ατομικό· η ίδια η ατομικότητα χρησιμεύει στην ενίσχυση της ιδεολογίας, καθώς καλλιεργεί την ψευδαίσθηση πως το εντελώς αντικειμενοποιημένο και διαμεσολαβημένο είναι καταφύγιο αμεσότητας και ζωής. Η πολιτιστική βιομηχανία συνεχίζει να συνίσταται σε «υπηρεσίες» τρίτων και διατηρεί τη συγγενεία της προς την απαρχαιωμένη διαδικασία κυκλοφορίας του κεφαλαίου, το εμπόριο, από το οποίο προήλθε. Η ιδεολογία της χρησιμοποιεί προπάντων το σύστημα των σταρ, το οποίο δανείζεται από την ατομοκεντρική τέχνη και την εμπορική της εκμετάλλευση. Όσο πιο απανθρωπισμένη η λειτουργία και το περιεχόμενό της, τόσο πιο ακούραστα και αποτελεσματικά προβάλλει μεγάλες δήθεν προσωπικότητες και δουλεύει με τόνους της καρδιάς. Βιομηχανική είναι περισσότερο με την έννοια της κοι-

25

Angleichung an industrielle Organisationsformen auch dort, wo nicht fabriziert wird –zu erinnern ist an die Rationalisierung des Bürobetriebs–, als daß wirklich und eigentlich technologisch-rational produziert würde. Demgemäß sind auch die Fehlinvestitionen der Kulturindustrie erheblich und stürzen ihre jeweils durch neuere Techniken überholten Branchen in Krisen, die selten zum Besseren führen.

Nur dem Namen nach ist der Begriff der Technik in der Kulturindustrie derselbe wie in den Kunstwerken. Der bezieht sich auf die Organisation der Sache in sich, ihre innere Logik. Die kulturindustrielle Technik dagegen, vorweg eine der Verbreitung und mechanischen Reproduktion, bleibt ihrer Sache darum immer zugleich äußerlich. Ideologischen Rückhalt hat die Kulturindustrie gerade daran, daß sie vor der vollen Konsequenz ihrer Techniken in den Produkten sorgsam sich hütet. Sie lebt gleichsam parasitär von der außerkünstlerischen Technik materieller Güterherstellung, ohne die Ver-

26

pflichtung zu achten, die deren Sachlichkeit für die innerkünstlerische Gestalt bedeutet, aber auch ohne Rücksicht aufs Formgesetz ästhetischer Autonomie. Daraus resultiert das für die Physiognomik der Kulturindustrie wesentliche Gemisch aus streamlining, photographischer Härte und Präzision einerseits und individualistischen Restbeständen, Stimmung, zugerüsteter, ihrerseits bereits rational disponierter Romantik. Nimmt man Benjamins Bestimmung des traditionellen Kunstwerks durch die Aura, die Gegenwart eines nicht Gegenwärtigen auf, dann ist die Kulturindustrie dadurch definiert, daß sie dem auratischen Prinzip nicht ein Anderes strikt entgegengesetzt, sondern die verwesende Aura konserviert, als vernebelnden Dunstkreis. Dadurch überführt sie sich selbst unmittelbar ihres ideologischen Unwesens.

Mittlerweile ist es unter Kulturpolitikern, auch Soziologen üblich geworden, unter Hinweis auf die große Wichtigkeit der Kulturindustrie für die Bildung des Bewußtseins ihrer Konsumenten davor zu warnen, sie zu unterschätzen. Man sollte sie frei von Bildungshochmut

28

ναωνιολογικά παρατηρημένης εξομοίωσης προς βιομηχανικές μορφές οργάνωσης, ακόμη και εκεί που τίποτε δεν κατασκευάζεται εργοστασιακά –ας θυμηθεί κανείς τον εξορθολογισμό των γραφείων–, αφού εδώ η παραγωγή δεν ακολουθεί πραγματικά και στην κυριολεξία τεχνολογικές-ορθολογικές μεθόδους. Κατ' αυτά λοιπόν είναι σημαντικές και οι άστοχες επενδύσεις της πολιτιστικής βιομηχανίας και παρασύρουν τους τεχνολογικά ξεπερασμένους κλάδους της σε κρίσεις, οι οποίες σπάνια οδηγούν στο καλύτερο.

Στην πολιτιστική βιομηχανία η έννοια της τεχνικής είναι μόνο κατ' όνομα η ίδια με εκείνη των έργων τέχνης. Στην περίπτωση των τελευταίων αναφέρεται στην οργάνωση του πράγματος εν εαυτώ, στην εσωτερική λογική του. Απεναντίας, στην πολιτιστική βιομηχανία η τεχνική αφορά εξ αρχής τη διάδοση και μηχανική αναπαραγωγή και γι' αυτό της είναι πάντα εξωτερική. Ιδεολογικό της στήριγμα μένει το γεγονός ότι στα προϊόντα της αποφεύγει προσεκτικά την πλήρη συνέπεια των τεχνικών της. Ζει τρόπον τινά παρασιτικά από την εξωκαλλιτεχνική τεχνική παραγωγής υλικών αγαθών, χωρίς να σέβεται την υπο-

27

χρέωση που σημαίνει η αντικειμενικότητά της για την ενδοκαλλιτεχνική διάπλαση, αλλά και χωρίς να προσέχει τον μορφολογικό νόμο της αισθητικής αυτονομίας. Από αυτό απορρέει το ουσιαστικό για τη φυσιολογική της πολιτιστικής βιομηχανίας μίγμα από αεροδυναμική (streamlining), σκληρή φωτογραφική ενάργεια και ακρίβεια αφενός και υπολείμματα ατομικότητας, ατμόσφαιρα προπαρασκευασμένη και ορθολογικά διατιθέμενη ρομαντικότητα αφετέρου. Αν αποδεχθούμε τη θέση του Benjamin, ότι η αύρα³, η παρουσία ενός μη παρόντος, ορίζει το παραδοσιακό έργο τέχνης, τότε η πολιτιστική βιομηχανία προσδιορίζεται από το γεγονός ότι στην αρχή της αύρας δεν αντιτάσσει αυστηρά μιαν άλλη, αλλά συντηρεί γύρω της τη μολυσμένη αύρα ως ομιχλώδες προπέτασμα καπνού. Έτσι αποκαλύπτει η ίδια άμεσα την ιδεολογική της τερατομορφία.

Στο μεταξύ, μερικοί πολιτικοί πολιτιστικών αρμοδιοτήτων, αλλά και κοινωνιολόγοι, συνηθίζουν να προειδοποιούν, ότι δεν πρέπει να υποτιμούμε την πολιτιστική βιομηχανία, λόγω της μεγάλης σημασίας της στη διαμόρφωση της συνείδησης των καταναλωτών της. Θα έπρεπε να την πάρουμε στα σοβαρά, απαλλαγμένοι από μορφωτι-

29

ernst nehmen. Tatsächlich ist die Kulturindustrie wichtig als Moment des heute herrschenden Geistes. Wer, aus Skepsis gegen das, was sie in die Menschen stopft, ihren Einfluß ignorieren wollte, wäre naiv. Aber die Ermahnung, sie ernst zu nehmen, schillert. Um ihrer sozialen Rolle willen werden lästige Fragen nach ihrer Qualität, nach Wahrheit oder Unwahrheit, nach dem ästhetischen Rang des Übermittelten unterdrückt oder wenigstens aus der sogenannten Kommunikationssoziologie ausgeschieden. Dem Kritiker wird vorgeworfen, er verschanze sich in arroganter Esoterik. Der unvermerkt sich einschleichende Doppelsinn von Bedeutsamkeit wäre zunächst zu bezeichnen. Die Funktion einer Sache, betreffe sie auch das Leben ungezählter Menschen, ist keine Bürgschaft ihres eigenen Ranges. Die Vermengung des Ästhetischen und seines kommunikativen Abhubs führt nicht die Kunst, als ein Gesellschaftliches, auf ihr rechtes Maß gegenüber vorgeblichem Artistenhochmut zurück, sondern dient vielfach der Verteidigung eines in seiner gesellschaftlichen Wirkung Funesten. Die Wichtigkeit

der Kulturindustrie im seelischen Haushalt der Massen dispensiert nicht, und am letzten eine pragmatistisch sich dünkende Wissenschaft davon, über ihre objektive Legitimation, ihr An sich nachzudenken; vielmehr nötigt sie eben dazu. So ernst sie nehmen, wie es ihrer fraglosen Rolle entspricht, heißt, sie kritisch ernst nehmen, nicht vor ihrem Monopol sich ducken.

Unter den Intellektuellen, die mit dem Phänomen sich abfinden wollen, und die versuchen, ihre Vorbehalte gegen die Sache mit dem Respekt vor ihrer Macht auf die gemeinsame Formel zu bringen, ist, wofern sie nicht schon aus der angedrehten Regression einen neuen Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts machen, ein Ton ironischer Duldsamkeit gängig. Man wisse ja, was es mit all dem, mit Illustriertenromanen und Filmen von der Stange, mit zu Serien ausgewalzten Familien-Fernsehspielen und Schlagparaden, mit Seelenberatungs- und Horoskopspalten auf sich habe. All das jedoch sei harmlos und überdies demokratisch, weil es der

κή υπεροψία. Πραγματικά, η πολιτιστική βιομηχανία έχει βαρύνουσα σημασία ως ενεργό στοιχείο του σημερινού κυρίαρχου πνεύματος. Θα ήταν αφελής όποιος, από σκεπτικισμό απέναντι σ' αυτά, με τα οποία παραγεμίζει τους ανθρώπους, θα ήθελε να αγνοήσει την επιρροή της. Όμως η προτροπή να την πάρουμε στα σοβαρά, ιριδίζει. Στο όνομα του κοινωνικού της ρόλου καταπιέζονται τα ενοχλητικά ερωτήματα σχετικά με την ποιότητα, την αλήθεια ή αναλήθεια και την αισθητική αξία των μεταδιδόμενων ή τουλάχιστον εξοβελίζονται από τη λεγόμενη κοινωνιολογία της επικοινωνίας. Ο κριτικός κατηγορείται ότι οχυρώνεται σε αλαζονικό εσωτερισμό. Το απαράτητο παρεισαγόμενο διττό νόημα της σημαντικότητας πρέπει καταρχήν να επισημανθεί. Η λειτουργία ενός πράγματος, ακόμη κι αν αφορούσε τη ζωή αμέτρητων ανθρώπων, δεν είναι εγγύηση της δικής του αξίας. Το ανακάτεμα του αισθητικού στοιχείου με το επικοινωνιακό του απόβρασμα δεν επαναφέρει την τέχνη, ως κάτι κοινωνικό, στις σωστές της διαστάσεις σε αντιδιαστολή προς τη δήθεν υπεροψία των καλλιτεχνών, αλλά χρησιμεύει πολλαπλά στην υπεράσπιση ενός φαινομένου με ολέθριες κοινωνικές επιπτώσεις. Η

σπουδαιότητα της πολιτιστικής βιομηχανίας στον ψυχισμό των μαζών δεν απαλλάσσει κανέναν, και ιδιαίτερα μιαν επιστήμη που αυτοεκλαμβάνεται ως πραγματιστική, από την υποχρέωση να σκεφτεί πάνω στην αντικειμενική νομιμότητά της, το καθεαυτήν της· ίσα-ίσα το επιβάλλει. Να την πάρουμε στα σοβαρά, όπως ανταποκρίνεται στον αδιαμφισβήτητο ρόλο της, σημαίνει να την πάρουμε με κριτικό τρόπο στα σοβαρά, να μην υποκύπτουμε μπροστά στο μονοπώλιό της.

Μεταξύ των διανοούμενων, που θέλουν να συμβιβαστούν με το φαινόμενο και προσπαθούν να συνδυάσουν τις επιφυλάξεις τους για τη φύση του πράγματος με το σεβασμό για την εξουσία του, συνθίζεται ένας τόνος ειρωνικής ανεκτικότητας, αν δεν φτιάχνουν κιόλας έναν νέο μύθο του εικοστού αιώνα από αυτή τη σκηνοθετημένη επαναστροφή (Regression). Ξέρουμε, λένε, τι αξία έχουν όλα αυτά, τα μυθιστορήματα των εικονογραφημένων περιοδικών και οι τυποποιημένες ταινίες, τα πλατιασμένα σε σειρές τηλεοπτικά δράματα για την οικογένεια και οι παρελάσεις των σουξέ, οι στήλες ωροσκόπιου και ψυχοσυμβουλευτικής. Όλα αυτά όμως, συνεχίζουν, είναι ακίνδυνα και εκτός αυτού δημοκρατικά, αφού υπακούουν στη ζήτηση, που

freilich erst angekurbelten Nachfrage gehorche. Auch stifte es allen möglichen Segen, etwa durch Verbreitung von Informationen, Ratschlägen und entlastenden Verhaltensmustern. Allerdings sind die Informationen, wie jede soziologische Studie über ein so Elementares wie den Stand politischer Informiertheit dartut, ärmlich oder gleichgültig, die Ratschläge, die man aus den kulturindustriellen Manifestationen herausliest, nichtssagend banal oder schlimmer; die Verhaltensmuster schamlos konformistisch.

Die verlogene Ironie im Verhältnis lammfrommer Intellektueller zur Kulturindustrie ist keineswegs auf jene beschränkt. Man darf annehmen, daß das Bewußtsein der Konsumenten selbst gespalten ist zwischen dem vorschriftsmäßigen Spaß, den ihnen die Kulturindustrie verabreicht, und einem nicht einmal sehr verborgenen Zweifel an ihren Segnungen. Der Satz, die Welt wolle betrogen sein, ist wahrer geworden, als wohl je damit gemeint war. Nicht nur fallen die Menschen, wie man so sagt, auf Schwindel herein, wenn er ihnen sei's noch so flüchtige Gratifikationen gewährt; sie wollen

bereits einen Betrug, den sie selbst durchschauen; sperren krampfhaft die Augen zu und bejahen in einer Art Selbstverachtung, was ihnen widerfährt, und wovon sie wissen, warum es fabriziert wird. Uneingestanden ahnen sie, ihr Leben werde ihnen vollends unerträglich, sobald sie sich nicht länger an Befriedigungen klammern, die gar keine sind.

Die anspruchsvollste Verteidigung von Kulturindustrie heute feiert ihren Geist, den man gestrost Ideologie nennen darf, als Ordnungsfaktor. Sie gebe den Menschen in einer angeblich chaotischen Welt etwas wie Maßstäbe zur Orientierung, und das allein schon sei billigenswert. Was sie jedoch von der Kulturindustrie bewahrt wännen, wird von ihr desto gründlicher zerstört. Das gemütliche alte Wirtshaus demoliert der Farbfilm mehr, als Bomben es vermochten: er rottet noch seine imago aus. Keine Heimat überlebt ihre Aufbereitung in den Filmen, die sie feiern und alles Unverwechselbare, wovon sie zehren, zum Verwechseln gleichmachen.

βέβαια πρέπει πρώτα να κεντρισθεί. Κοντά σ' αυτά κάνει και τόσα καλά, διαδίδοντας πληροφορίες, συμβουλές και αποενοχοποιητικούς τύπους συμπεριφοράς. Όπως δείχνει όμως κάθε κοινωνιολογική μελέτη πάνω σε ένα τόσο στοιχειώδες θέμα, όπως το επίπεδο πολιτικής ενημέρωσης, οι πληροφορίες είναι πενιχρές ή αδιάφορες, οι συμβουλές που αποκομίζονται μέσα από τις εκδηλώσεις της πολιτιστικής βιομηχανίας ασήμαντες και τετριμμένες ή κάτι χειρότερο· οι τύποι συμπεριφοράς είναι αδιάντροπα κονφορμιστικοί.

Η ψευδόμενη ειρωνεία στη σχέση των ήμερων διανοούμενων προς την πολιτιστική βιομηχανία δεν περιορίζεται μόνο σε αυτούς. Μπορούμε να υποθέτουμε, ότι η συνείδηση των ίδιων των καταναλωτών είναι διχασμένη μεταξύ της νομοταγούς διασκέδασης, που περιέχεται στις συνταγές της πολιτιστικής βιομηχανίας, και μιας ούτε καν πολύ συγκαλυμμένης αμφιβολίας για τις ευλογίες της. Η φράση: ο κόσμος θέλει να τον απατούν, έγινε αληθινότερη από όσο την εννοούσαν ποτέ. Οι άνθρωποι δεν την παθαίνουν μόνο, όπως λέγεται, δελεαζόμενοι από ακόμη και εντελώς φευγαλέες δωρεές· έφθασαν να αποζητούν κιόλας μία απάτη, που οι ίδιοι τη μαντεύουν· κλείνουν σπασμωδικά

τα μάτια τους και αποδέχονται με ένα είδος αυτοπεριφρόνησης αυτό που τους κάνουν και που ξέρουν γιατί φτιάχνεται. Ανομολόγητα υποπτεύονται, ότι η ζωή τους θα τους γίνει πια εντελώς αφόρητη, αν πάνσουν να είναι προσκολλημένοι σε ικανοποιήσεις, οι οποίες είναι ανύπαρκτες.

Η απαιτητικότερη υπεράσπιση της πολιτιστικής βιομηχανίας σήμερα πανηγυρίζει το πνεύμα της, το οποίο μπορεί κανείς θαρρετά να αποκαλέσει ιδεολογία, ως παράγοντα τάξης. Δίνει, λένε, στους ανθρώπους κατά κάποιον τρόπο γνώμονες προσανατολισμού μέσα σε έναν δήθεν χαοτικό κόσμο, και αυτό και μόνο αξίζει ήδη την αναγνώριση. Όμως αυτό που φαντάζονται πως η πολιτιστική βιομηχανία συντηρεί, αυτή το καταστρέφει ακόμη ριζικότερα. Η έγχρωμη ταινία γκρεμίζει την ευχάριστη και άνετη παλιά ταβέρνα (Wirtshaus) πιο καλά απ' όσο κατάφεραν οι βόμβες: εξοντώνει ακόμη και την υποσυνείδητη εικόνα της (Imago). Καμιά πατρίδα δεν επιβιώνει μετά την επεξεργασία της στις ταινίες, που την εξυμνούν και ισοπεδώνουν εξομοιωτικά κάθε χαρακτηριστική ιδιαιτερότητα, από την οποία τρέφονται.

Was überhaupt ohne Phrase Kultur konnte genannt werden, wollte als Ausdruck von Leiden und Widerspruch die Idee eines richtigen Lebens festhalten, nicht aber das bloße Dasein, und die konventionellen und unverbindlich gewordenen Ordnungskategorien, mit denen die Kulturindustrie es drapiert, darstellen, als wäre es richtiges Leben und jene Kategorien sein Maß. Entgegen dem die Anwälte der Kulturindustrie, sie liefere ja gar keine Kunst, so ist selbst das Ideologie, die der Verantwortung für das ausweichen möchte, wovon das Geschäft lebt. Keine Schandtät wird dadurch besser, daß sie sich als solche erklärt.

Die Berufung auf Ordnung schlechthin, ohne deren konkrete Bestimmung; auf die Verbreitung von Normen, ohne daß diese in der Sache oder vorm Bewußtsein sich auszuweisen brauchten, ist nichtig. Eine objektiv verbindliche Ordnung, wie man sie den Menschen aufschwätzt, weil es ihnen an einer fehlte, hat keinerlei Recht, wenn sie es nicht in sich und den Menschen gegenüber bewährt, und eben darauf läßt kein kulturindustrielles Produkt sich ein.

38

Die Ordnungsbegriffe, die sie einhämmert, sind allemal solche des status quo. Sie werden unbefragt, unanalysiert, undialektisch unterstellt, auch wenn sie keinem derjenigen mehr substantiell sind, die sie sich gefallen lassen. Der kategorische Imperativ der Kulturindustrie hat, zum Unterschied vom Kantischen, mit der Freiheit nichts mehr gemein. Er lautet: du sollst dich fügen, ohne Angabe worin; fügen ist das, was ohnehin ist, und in das, was, als Reflex auf dessen Macht und Allgegenwart, alle ohnehin denken. Anpassung tritt kraft der Ideologie der Kulturindustrie anstelle von Bewußtsein: nie wird die Ordnung, die aus ihr herausspringt, dem konfrontiert, was sie zu sein beansprucht, oder den realen Interessen der Menschen. Ordnung aber ist nicht an sich ein Gutes. Sie wäre es einzig als richtige. Daß die Kulturindustrie darum nicht sich kümmert; daß sie Ordnung in abstracto anpreist, bezeugt nur die Ohnmacht und Unwahrheit der Botschaften, die sie übermittelt. Während sie beansprucht, Führer der Ratlosen zu sein, und ihnen Konflikte vorgaukelt, die sie mit ihren eigenen verwechseln sollen, löst sie die

40

Ό,τι γενικά μπορούσέ χωρίς κενολογία να λέγεται πολιτισμός, ως έκφραση πόνου και αντίστασης, ήθελε να ενσαρκώνει την ιδέα μιας ορθής ζωής, και όχι να παριστάνει το απλό είναι και τις συμβατικές και μη δεσμευτικές πια κατηγορίες της τάξης, με τις οποίες το ντύνει η πολιτιστική βιομηχανία, λες και αυτό είναι ορθή ζωή και εκείνες οι κατηγορίες κριτήριά της. Αν οι συνήγοροι της πολιτιστικής βιομηχανίας αντιτείνουν σε αυτά, ότι αυτή βέβαια δεν προσφέρει τέχνη, τότε κι αυτό είναι μια ιδεολογία, η οποία θα ήθελε να αποφύγει τις ευθύνες για κάτι, από το οποίο ζει το εμπόριο. Κανένα αισχρούργημα δεν καλυτερεύει δηλώνοντας ανοιχτά αυτό που είναι.

Η επίκληση της τάξης εν γένει, χωρίς αυτή να ορίζεται συγκεκριμένα, και της διάδοσης κανόνων συμπεριφοράς, χωρίς να απαιτείται η εξέτασή τους, πραγματολογικά ή ενώπιον της συνείδησης, είναι άκυρη. Μια αντικειμενικά δεσμευτική τάξη, όπως την πλασάρει η λογοκοπία στους ανθρώπους, επειδή τάχα τους λείπει, δεν έχει κανένα λόγο ύπαρξης, αν δεν τον δοκιμάσει και επαληθεύσει μέσα της και απέναντι στους ανθρώπους, και αυτή είναι η δοκιμασία που δεν δέχεται κανένα προϊόν της πολιτιστικής βιομηχανίας. Οι προπαγανδίζό-

39

μενες έννοιες της τάξης είναι πάντα κατηγορίες του status quo. Υποτίθενται ως έγκυρες, με μη διαλεκτικό τρόπο, χωρίς να εξετάζονται και χωρίς να αναλύονται, ακόμη και όταν δεν είναι ουσιαστικές σε κανέναν πια από εκείνους που τις ανέχονται. Η κατηγορική προσταγή (Kategorischer Imperativ) της πολιτιστικής βιομηχανίας, σε αντίθεση προς την καντιανή, δεν έχει πια τίποτε κοινό με την ελευθερία. Λέει: Εντάξου, χωρίς να δηλώνει πού· ένταξη σ' αυτό που έτσι κι αλλιώς είναι, και σ' αυτό που, σαν αντανάκλαση της εξουσίας και απανταχού παρουσίας του, έτσι κι αλλιώς όλοι σκέφτονται. Η προσαρμογή παίρνει τη θέση της συνείδησης δυνάμει της ιδεολογίας της πολιτιστικής βιομηχανίας: ποτέ η τάξη, όπως φανερώνεται μέσα από αυτή, δεν εξετάζεται κατ' αντιπαράσταση προς ό,τι ισχυρίζεται ότι είναι η ίδια, ή προς τα πραγματικά συμφέροντα των ανθρώπων. Η τάξη όμως δεν είναι καθεαυτή κάτι καλό. Θα ήταν κάτι καλό, μόνο ως ορθή. Ότι η πολιτιστική βιομηχανία αδιαφορεί γι' αυτό, ότι εξυμνεί την τάξη αφηρημένα, αυτό μαρτυρεί μόνο την ανικανότητα και την αναλήθεια των μεταδιδόμενων μηνυμάτων της. Ενώ αυτή έχει την αξίωση να θεωρείται οδηγός των αβοήθητων και τους παρουσιάζει απατη-

41

Konflikte nur zum Schein, so wie sie in ihrem eigenen Leben kaum gelöst werden könnten. In den kulturindustriellen Produkten kommen die Menschen in Schwierigkeiten bloß, damit sie, meist durch Vertreter eines allgütigen Kollektivs, unbehelligt wieder herausgelangen, um in eitel Harmonie jenem Allgemeinen zuzustimmen, dessen Forderungen sie zunächst als unvereinbar mit ihren Interessen erfahren mußten. Dafür hat die Kulturindustrie Schemata ausgebildet, die noch bis in so begriffsferne Gebiete wie die Unterhaltungsmusik hineinreichen, in der man ja auch in «jam» gerät, in rhythmische Probleme, die sogleich mit dem Triumph des guten Taktteils sich entwirren.

Auch die Verteidiger aber werden kaum dem Platon darin offen widersprechen, daß, was objektiv, an sich unwahr ist, auch nicht subjektiv, für die Menschen gut und wahr sein kann. Was die Kulturindustrie ausheckt, sind keine Anweisungen zum seligen Leben und auch keine

42

neue Kunst moralischer Verantwortung, sondern Ermahnungen, dem zu parieren, wohinter die mächtigsten Interessen stehen. Das Einverständnis, das sie propagiert, verstärkt blinde, unerhellte Autorität. Maße man die Kulturindustrie, wie es ihrer Stellung in der Realität entspricht und wie sie es zu verlangen vorgibt, nicht an ihrer eigenen Substantialität und Logik sondern an ihrer Wirkung; kümmerte man sich im Ernst um das, worauf sie sich immerzu beruft, so wäre das Potential solcher Wirkung doppelt schwer zu nehmen. Das ist aber die Beförderung und Ausbeutung der Ich-Schwäche, zu der die gegenwärtige Gesellschaft, mit ihrer Zusammenballung von Macht, ihre ohnmächtigen Angehörigen ohnehin verurteilt. Ihr Bewußtsein wird weiter zurückgebildet. Nicht umsonst kann man in Amerika von zynischen Filmproduzierenden hören, ihre Streifen hätten auf das Niveau Elfjähriger Rücksicht zu nehmen. Indem sie das tun, möchten sie am liebsten die Erwachsenen zu Elfjährigen machen.

44

lές συγκρούσεις, τις οποίες οφείλουν να συγχέουν με τις δικές τους, δεν λύνει τις συγκρούσεις παρά μόνο κατ' επίφαση, όπως και στην ίδια τη ζωή τους μάλλον δεν θα μπορούσαν να λυθούν. Μέσα στα προϊόντα της πολιτιστικής βιομηχανίας οι άνθρωποι περιέρονται σε δυσκολίες, μόνο και μόνο για να ξαναβγούν απείραχτοι, συχνότατα με τη βοήθεια εκπροσώπων μιας πανάγαθης κοινωνικής ομάδας, οπότε σε απροβλημάτιστη αρμονία επικροτούν εκείνο το όλον, τις απαιτήσεις του οποίου είχαν αναγκαστεί να βιώσουν σαν ασυμβίβαστες με τα συμφέροντά τους. Εδώ η πολιτιστική βιομηχανία έχει διαμορφώσει σχήματα που φθάνουν ακόμη και σε χώρους τόσο απομακρυσμένους από έννοιες, όπως η μουσική διασκέδασης, όπου περιέχεται κανείς επίσης σε Jam⁴, σε ρυθμικά προβλήματα, τα οποία αποσυμπλέκονται αμέσως με το θρίαμβο του καλού μέρους του μέτρου.

Και οι συνήγοροι όμως δεν θα μπορέσουν μάλλον να διαφωνήσουν ανοιχτά με τον Πλάτωνα, σύμφωνα με τον οποίο, ό,τι είναι αναληθές αντικειμενικά, καθεαυτό, δεν μπορεί να είναι ούτε υποκειμενικά, για τους ανθρώπους, αληθινό και καλό.

43

Ό,τι ξεγεννάει η πολιτιστική βιομηχανία, δεν είναι οδηγίες για την ευτυχισμένη ζωή ούτε καμιά νέα τέχνη ηθικής υπευθυνότητας, αλλά παραινέσεις για υπακοή σ' αυτό, που πίσω του βρίσκονται τα ισχυρότατα συμφέροντα. Η συναίνεση την οποία προπαγανδίζει, ενισχύει την τυφλή, αφώτιστη αυθεντία. Αν έκρινε κανείς την πολιτιστική βιομηχανία όπως ανταποκρίνεται στη θέση της μέσα στην πραγματικότητα και όπως η ίδια κάνει πως το απαιτεί, όχι ως προς τη δική της ουσιαστικότητα και λογική, αλλά με κριτήριο τη δραστηριότητά⁵ της, αν ενδιαφερόταν κανείς στα σοβαρά γι' αυτό που η ίδια συνεχώς επικαλείται, τότε στο δυναμικό αυτής της δραστηριότητας θα έπρεπε να δοθεί διπλό βάρος. Εδώ όμως πρόκειται για την προώθηση και την εκμετάλλευση της ανισχυρότητας του Εγώ, στην οποία η σημερινή κοινωνία, με τη συσπείρωση της εξουσίας, καταδικάζει έτσι κι αλλιώς τα ανήμπορα μέλη της. Η συνείδησή τους συνεχίζει να υφίσταται υποπλασία. Δεν είναι τυχαίο ότι στην Αμερική μπορούμε να ακούσουμε κυνικούς παραγωγούς ταινιών να λένε, ότι οι ταινίες τους πρέπει να παίρνουν υπόψη το επίπεδο των ενδεκάχρονων. Πράττοντάς το, θα προτιμούσαν να μεταβάλουν τους ενήλικους σε ενδεκάχρονους.

45

Wohl hat man einstweilen nicht, durch exakte Forschung, die regressive Wirkung an einzelnen kulturindustriellen Produkten hieb- und stichfest bewiesen; phantasievolle Versuchsanordnungen könnten das gewiß besser leisten, als den finanzkräftigen Interessenten angenehm wäre. Ohne Bedenken jedenfalls darf man annehmen, daß steter Tropfen den Stein höhlt, vollends, da das System der Kulturindustrie die Massen umstellt, kaum ein Ausweichen duldet und unablässig die gleichen Verhaltensschemata einübt. Nur ihr tief unbewußtes Mißtrauen, das letzte Residuum des Unterschieds von Kunst und empirischer Wirklichkeit in ihrem Geist, erklärt, daß sie nicht längst allesamt die Welt durchaus so sehen und akzeptieren, wie sie ihnen von der Kulturindustrie hergerichtet ist. Auch wenn deren Botschaften so harmlos wären, wie man sie macht – ungezählte Male sind sie es so wenig wie etwa die Filmstreifen, die rein durch typische Charakteristik in die heute beliebte Hetze gegen die Intellektuellen einstimmen–: die Haltung, welche die Kulturindustrie zeitigt, ist alles anderes als

46

harmlos. Ermahnt ein Astrologe seine Leser, sie sollten an einem bestimmten Tag vorsichtig Auto fahren, so wird das gewiß niemandem schaden; wohl aber die Verdummung, die in dem Anspruch liegt, der jeden Tag gültige und daher blödsinnige Rat hätte des Winks der Sterne bedurft.

Abhängigkeit und Hörigkeit der Menschen, Fluchtpunkt der Kulturindustrie, könnten kaum treuer bezeichnet werden als von jener amerikanischen Versuchsperson, die da meinte, die Nöte des gegenwärtigen Zeitalters hätten ein Ende, wenn die Leute einfach prominenten Persönlichkeiten folgen wollten. Die Ersatzbefriedigung, die die Kulturindustrie den Menschen bereitet, indem sie das Wohlgefühl erweckt, die Welt sei in eben der Ordnung, die sie ihnen suggerieren will, betrügt sie um das Glück, das sie ihnen vorschwindelt. Der Gesamteffekt der Kulturindustrie ist der einer Anti-Aufklärung; in ihr wird, wie Horkheimer und ich es nannten, Aufklärung, nämlich die fortschreitende techni-

48

Ακόμη κανείς δεν απέδειξε αδιάσειστα, με ακριβείς έρευνες πάνω σε επιμέρους προϊόντα της πολιτιστικής βιομηχανίας, την επαναστροφική (regressiv) επίδρασή τους· ευφάνταστες διατάξεις πειραμάτων θα το επετύγχαναν ασφαλώς καλύτερα απ' ό τι ήταν αρεστό στους οικονομικά ισχυρούς ενδιαφερόμενους. Πάντως μπορεί κανείς χωρίς ενδοιασμούς να υποθέτει, ότι σταλαγματιά-σταλαγματιά την πέτρα θα τρυπήσει, πόσο μάλλον, αφού το σύστημα της πολιτιστικής βιομηχανίας περικυκλώνει τις μάζες, δεν ανέχεται από αυτές καν διαρροές και αδιάκοπα τις γυμνάζει στα ίδια σχήματα συμπεριφοράς. Μόνο η βαθειά ασυνείδητη δυσπιστία τους, το τελευταίο κατάλοιπο της διαφοράς μεταξύ τέχνης και εμπειρικής πραγματικότητας μέσα στο πνεύμα τους, εξηγεί ότι οι μάζες δεν βλέπουν και δεν αποδέχονται στο σύνολό τους τον κόσμο εντελώς, όπως τους τον παρασκευάζει η πολιτιστική βιομηχανία. Ακόμη και αν τα μηνύματά της ήταν τόσο ακίνδυνα, όπως τα παριστάνουν –αμέτρητες φορές απέχουν τόσο από την αθωότητα όσο οι ταινίες, που καθαρά μέσα από την τυποποιημένη χαρακτηρισμογραφία υποδαυλίζουν τη μαζική εχθρικήτητα απέναντι στους διανοούμενους, η οποία σήμερα είναι του συρ-

47

μού–, η στάση, την οποία προάγει η πολιτιστική βιομηχανία, είναι κάθε άλλο παρά ακίνδυνη. Όταν ένας αστρολόγος νουθετεί τους αναγνώστες του μια ορισμένη μέρα να οδηγούν προσεκτικά το αυτοκίνητό τους, αυτό δεν πρόκειται να βλάψει ασφαλώς κανέναν· θα το κάνει όμως οπωσδήποτε η αποβλάκωση που έγκειται στον ισχυρισμό ότι η καθημερινά έγκυρη και γιαυτό ηλίθια συμβουλή χρειάστηκε την υπόδειξη των άστρων.

Η εξάρτηση και η υποτέλεια των ανθρώπων, έσχατη απόληξη της πολιτιστικής βιομηχανίας, δεν θα μπορούσαν ίσως να χαρακτηρισθούν τόσο πιστά όσο από εκείνο το άτομο ενός αμερικανικού πειράματος, που είπε ότι οι κακοδαιμονίες της σημερινής εποχής θα έπαιρναν τέλος, αν οι άνθρωποι ήθελαν απλώς να υπακούσουν στις διάσημες προσωπικότητες. Το υποκατάστατο ικανοποίησης, που η πολιτιστική βιομηχανία παρέχει στους ανθρώπους αφυπνίζοντας σε αυτούς το ευχάριστο συναίσθημα, ότι στον κόσμο επικρατεί ακριβώς η τάξη πραγμάτων που θέλει να τους υποβάλει, τους εξαπατάει ως προς την ευτυχία, στην οποία προσπαθεί να τους κάνει να πιστέψουν. Η συνολική επίδραση της πολιτιστικής βιομηχανίας είναι

49

sche Naturbeherrschung, zum Massenbetrug, zum Mittel der Fesselung des Bewußtseins. Sie verhindert die Bildung autonomer, selbständiger, bewußt urteilender und sich entscheidender Individuen. Die aber wären die Voraussetzung einer demokratischen Gesellschaft, die nur in Mündigen sich erhalten und entfalten kann. Werden die Massen, zu Unrecht, von oben her als Massen geschmäht, so ist es nicht zum letzten die Kulturindustrie, die sie zu den Massen macht, die sie dann verachtet, und sie an der Emanzipation verhindert, zu der die Menschen selbst so reif wären, wie die produktiven Kräfte des Zeitalters sie erlaubten.

αντιδιαφωτιστική· σέ αυτήν, όπως το εκφράσαμε μαζί με τον Horkheimer, ο διαφωτισμός, δηλαδή η προοδευτική τεχνική υποδούλωση της φύσης, μετατρέπεται σε μαζική απάτη, σε μέσο αιχμαλώτισης της συνείδησης. Εμποδίζει τη διαμόρφωση αυτόνομων, αυτοτελών, συνειδητά κρινόντων και αποφασιζόντων ατόμων. Τέτοια άτομα όμως είναι η προϋπόθεση της δημοκρατικής κοινωνίας που δεν μπορεί να διατηρηθεί και να αναπτυχθεί παρά μόνο στους ακηδεμόνευτους. Αν οι μάζες, άδικα, λησίδορούνται από τα πάνω ως μάζες, η πολιτιστική βιομηχανία δεν είναι η τελευταία που τις κάνει μάζες, και που τότε τις περιφρονεί και τις εμποδίζει στη χειραφέτησή τους, για την οποία οι ίδιοι οι άνθρωποι θα ήταν τόσο ώριμοι, όσο θα τους επέτρεπαν οι παραγωγικές δυνάμεις της εποχής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

1. Το βιβλίο είχε γραφεί ήδη το 1944 στις ΗΠΑ.
2. «Ο πελάτης είναι βασιλιάς»: έκφραση αντίστοιχη με το «ο πελάτης έχει πάντα δίκιο».
3. Aura: αύρα, πνεύμα, ατμόσφαιρα, ακτινοβολία, αποπνεόμενο κλίμα.
4. Jam: συμφόρηση, περιπλοκή, σφίξιμο.
5. Wirkung: δραστικότητα, επίδραση, εφφέ, αποτέλεσμα, απήχηση, εντύπωση.

«Η πολιτιστική βιομηχανία είναι ηθελημένη ενσωμάτωση των πελατών της από πάνω. Συγκολλάει επίσης τις επί χιλιετίες χωριστές σφαίρες της υψηλής και της χαμηλής τέχνης. Προς ζημία και των δύο. Από την υψηλή υφαρπάζεται η σοβαρότητά της, με την υπολογισμένη επιδίωξη εντυπώσεων· από τη χαμηλή, με τον εκπολιτιστικό της δαμασμό, το ατίθασα αντιστασιακό που ενυπήρχε σ' αυτή, όσο ο κοινωνικός έλεγχος δεν ήταν ακόμη ολοκληρωτικός».